

BARTHA ÁKOS*

Most múlik pontosan

Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. – 1946. március 9. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szekér Nóra. Budapest – Pécs: ÁBTL – Kronosz, 2021. 796 oldal

A Horthy-korszak katonai és politikai elitjének egy gondosan megszürt része az „érett” Kádár-korszakban megjelentethette – az antifasiszta paradigma tilalomfáit messziről kerülő – visszaemlékezéseit. Többek között Nagybacsoni Nagy Vilmos és Kádár Gyula memoárja, Bokor Péter (az eredeti interjúkból öntörvényűen összeollózott) interjúkötetei, majd a kilencvenes évektől már magyarországi kiadónál is tárt karokkal fogadott Horthy-kori politikusok és diplomaták visszaemlékezései ma is értékes tanúságtételei a két világháború közti korszaknak, bár a történészek óhatatlanul rajta-rajtakapják hőseiket egy-egy kényes téma kozmetikázásán vagy agyonhallgatásán. Természetserűleg ugyanez mondható el az emigránsná lett politikusok visszaemlékezéseiről is.¹

Nagyobbak a bajok a két világháború közti politikai elit naplóival – merthogy nemigen vannak. Szálasi Ferenc az egyetlen 1919 és 1945 közt regnáló kormányfő, akinek naplója könyv formájában olvasható,² és az alsóbb szinteken sem jobb a helyzet. Kornis Gyula nemrég közreadott „naplója” valójában emlékirat-töredék,³

* A szerző történész, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: bartha.akos@abtk.hu

¹ Vö. pl.: Nagybacsoni Nagy Vilmos: *Végzetes esztendőök*. Budapest: Gondolat, 1986.; Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Budapest: Magvető, 1978.; Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz*. Budapest: RTV – Minerva – Kossuth, 1982.; Uő: *Zsákutca. A Századunk sorozat interjúi*. Budapest: RTV–Minerva, 1985.; Ullein-Reviczky Antal: *Német háború – orosz béke. Magyarország drámája*. Budapest: Európa, 1993.; Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Buenos Aires: 1953.; Lakatos Géza: *Ahogy én láttam*. Budapest: Európa – História, 1992.; Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944*. Budapest: Európa, 2012.

² *Szálasi Ferenc naplói (1942–1946)*. Közreadja: Karsai László. Budapest: Magvető, 2016.; Nyilas csapatmunkát rögzít: „*Szálasi naplója*”. Szerkesztette Karsai Elek. Budapest: Kossuth, 1978.

³ Kornis Gyula: *Napló* (Közreadja: Dévényi Anna). *Történelmi Szemle*, 2020/3. 497–522.

ahogyan Zadravec István „titkos naplója” sem napló (hanem memoár).⁴ Prónay szintén naplónak nevezett, több mint két évtizeddel a fehérterror után keletkezett visszaemlékezése további két évtizeddel később, 1963-ban jelent meg, s ekképp áll ma is (megcsonkított feljegyzésként) a könyvolvasók rendelkezésére.⁵ Aki az eredeti Prónay-jegyzetekben szeretne búvárkodni, ugyanúgy levéltárba kell mennie, mint aki Kozma Miklós hevenyészetten vezetett, esetenként teljesen olvashatatlan feljegyzéseit tanulmányozná. Horthy Miklósnénak, Rajniss Ferencnek és Vattay Antalnak a II. világháború végén írt naplói pedig hiába igazi naplók, ha szövegeik Horthy-korszakra vonatkozóan releváns része: visszaemlékezés.⁶ A naplóíró Shvoy Kálmán, Bély Alajos és Andorka Rudolf pedig nem tartozott a politika élvonalába,⁷ még mielőtt Illyés Gyula, Márai Sándor vagy éppen Radnóti Miklós irányában véggépp elhagynánk a politikai mezőt.

A két világháború közti politikai elit akut naplóhiánya azért fájó, mert a napló – a levelezéshez hasonlóan – a történésekkel (megközelítőleg) egyidejűleg reflektál az eseményekre, vagyis akkor, amikor a történelmi ágensnek még nem áll rendelkezésére az az utólagos tudás, mely alapján ok-okozati láncba, *történelemmé* rendezhetné a maguk idején gyakorta sodróan kusza *történeteket*. A napló ráadásul a legintimebb egodokumentum, hiszen míg a levélnek is van címzettje, addig a naplóírók jó része önmagának vagy az asztalfióknak dolgozik (például önterápiás jelleggel, egy ostrom traumatikus tapasztalata alatt). Természetesen nem hiányzik a naplóírók intenciói közül az elhallgatás, az identitásépítés, sőt az öngazolás sem. „Úgy látom, az antiszemita engem filoszemitának tartanak, a filoszemita antiszemitának, – az angolbarátok nácinak, a németbarátok anglofilnak. Egyik skatulyába se férek teljesen bele. Magyar vagyok, semmi más” (511.) – jelölte ki saját identitását (vélt imázsával) Zsindely Ferenc a német megszállást követően, de nem árt tudatosítani: a közéletesség az egyik legnépszerűbb politikusi önkép. Máskor azért tart bűnbánatot a naplóíró, mert „a német megszállás után ennyire visszahúzódtam” (553.), miközben saját maga ír róla, hogy eljárt a kormánypártba, titkos összejöveteleken konspirált és miniszterekkel egyezettett. Érdemes megemlíteni továbbá a naplók egy keveset emlegetett, ám nagyon emberi gyenge pontját, a hangulat-ingadozásból fakadó következtetlenségeket is. Egy-egy bejegyzés mögött gyakran

⁴ *Páter Zadravec titkos naplója*. Szerkesztette Borsányi György. Budapest: Kossuth, 1967.

⁵ Prónay Pál: *A határban a halál kaszája. Fejezetek Prónay Pál naplójából*. Szerkesztette Pamlényi Ervin – Szabó Ágnes. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963.

⁶ Horthy Miklósné: *Napló 1944–1945*. Budapest: Libri, 2015.; Rajniss Ferenc: *Szálasi minisztere voltam*. Budapest: Noran Libro, 2021.; Vattay Antal naplója, 1944–1944. Szerkesztette Vigh Károly. Budapest: Zrínyi, 1990.

⁷ *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata*. Szerkesztette Pernecki Mihály. Budapest: Kossuth, 1983.; *Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Bély Alajos vezérezredes Haditörténelmi Levéltárban őrzött irataiból 1941–1943*. Szerkesztette Blasszauer Róbert. Budapest: Petit Real, 2002.; *A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója*. Szerkesztette Lőrincz Zsuzsa. Budapest: Kossuth, 1978.

kideríthetetlen hétköznapi banalitások lapulnak, ezért érdemes óvatosan bánni a szövegegészből kirívó bejegyzésekkel.

Ám mindezek dacára, ha egy döntéshozó kapcsolatrendszerét, mindennapjait és dilemmáit szeretnénk megismerni, különösen becses lehet számunkra ez a forrástípus, mely egy háború borzalmait is képes közel hozni olvasójához. A recenzált kötetben ráadásul a két tematika egybecsúszik. Egyre hevenyészettebb stílusú, a háború végén szinte argószerű jegyzeteken keresztül láthatjuk a folyamatot, melynek szimbolikus végpontjaként egy íróvá emelkedett zsellérvadék (Szabó Pál) fuvarozónak nézi a letűnőben lévő világ épp fát aprító „kegyelmes urát”. Vagyis azt a „horthysta burzsujt”, aki 1945 februárjától ugyanolyan magától értetődően használja „a párt” kifejezést a Magyar Kommunista Pártra, mint tette azt addig éveken át a Magyar Élet Pártjára (MÉP) vonatkozóan.

Zsindely Ferenc 1941. február 25-től 1946. március 9-ig vezetett naplója a fentiek tükrében igazi kuriózum, amit csak fokoz, hogy – szépíróként is megmérettetett – szerzője tudott is írni. Stílusa helyenként kifejezetten szórakoztató, s nem csak azért, mert megtudhatjuk, milyen obszcén viccekkel mulattatták egymást – vagy éppen a főméltságú urat – a Horthy-kori miniszterek, de a gyakorta szarkazmusba hajló (ön)íronia is előnyére vált a szövegnek. Jó mulatság összevetni a kórószáraz minisztertanácsi jegyzőkönyveket Zsindely élettel (és nyilván elfogult) verzióival, s hasonló sorsra juttathatók a korabeli lapok patetikus beszámolóit is egyes ünnepegekről, melyeket egyébként a háta közepére kívánt a hivatalosság (is). Mindeközben felsejlik előttünk az álhírek és félinformációk elképesztően zajos kavalkádja, melyben a döntéshozóknak meg kellett hozniuk mindennapi döntéseiket. A több mint hétszáz oldalas naplót az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL) munkatársa, Szekér Nóra szerkesztette és rendezte sajtó alá, valamint ő írt hozzá bevezető tanulmányt is. A munka az ÁBTL és a Kronosz Kiadó már bevált koprodukciójában került az olvasók elé.

Zsindely Ferenc a harmincas évek végétől kétségkívül a politikai elithez tartozott. Teleki Pál, Bárdossy László, majd Kállay Miklós kormányfők miniszterelnökségi államtitkáraként politikai döntéshozó, s még inkább bizalmas információk őrzője volt. 1943 októberében a kormánypárt jobboldalához sorolta magát (429–430.), mely csoportot hagyományosan a MÉP németbarát szárnyának tartja a történettudomány. Ennek a németbarátságnak számos oka és árnyalata volt, miközben néhány sarkalatos kérdéskör pártok feletti egységet is képes volt létrehozni. Ilyen volt a revízió ügye. A II. világháború alatti magyar politikai elit nem a „fasizmus” és az „antifaszizmus” között őrlődött, hanem – mindenekelőtt – megpróbált visszaszerezni minél több elcsatolt területet, hogy aztán utóbb foggal-körömmel igyekezzék megtartani az ország *akkori* határait. Zsindely is ebből a szemszögből kereste Magyarország helyét a világégésben. Szuverenista birodalomépítő volt, s e balanszírozó külpolitikai hitvallásnak megfelelően „a német győzelmek idején [...] naplójában felerősödik a németellenes hang”, melyet a bevezető tanulmány szerint

a „Vörös Hadsereg felülkerekedése” változtat meg (15.), mivel a naplói ró innen-től fogva állítólag a németek oldalán viselt háborúval vélte megakadályozhatónak Európa bolsevizálódását.

Ezt a feltételezett fordulópontot azonban nem támasztja alá a naplószöveg. Zsindely szemlélete nem a német defenzíva, hanem éppen a keleti offenzíva, vagyis a Barbarossa hadművelet megindítása hatására változott meg. „Most aztán csak mielőbb sikerüljön a németek vállalkozása! Ebben legalább szívbéli meggyőződéssel lehet az oldalukon az ember. Eddig is sok ellenszenvet váltott ki az a látás, hogy az oroszokkal együtt haladnának. A világ forradalmasítására bevallottan törekvő szovjet elpusztítása világtörténelmi feladat” (100.) – vetette papírra 1941. június 22-én, s ehhez már másnap hozzátette: „Bartha [*Károly honvédelmi miniszter*] biztosra veszi, hogy egy hónap múlva Moszkvában lesznek a németek. Adja Isten! És segítse őket az Urálig és a Krimbe. És adjon nekik ott annyi szép gazdasági feladatot, hogy ránk már ne legyen étvágyuk, – sőt, hogy az új feladatok ellátására még a magyarországi németeket is vándoroltassák ki Oroszországba!” (101.) – fogalmazott az államtitkár, akinek naplója a vágyvezérelt politikai gondolkodás és a valós lehetőségek közt feszülő ellentmondások szorongásokkal telt lenyomataként is olvasható. Zsindely háborúpárti nézetei egészen a házhoz jött háború megtapasztalásáig – vagyis az ostromig – nem változtak, jóllehet a németek győzelmébe vetett hite már 1942 őszén megingott, egy évvel később pedig úgy vélekedett, „a háború sorsa már eldőlt.” (433.) A német megszállást követően kinevezett Sztójay-kormányban nem is vállalt szerepet, mégis elítélte a kormányzó kiugrási kísérletét. Mindeközben naplójából kirajzolódik a katonai vezetésben csatlódott politikusok és az egyre növekvő hatalmú katonai vezetők feszült kapcsolata, mely jelentékeny törésvonala volt a töredezettségekben egyébként sem szegény II. világháború alatti politikai életnek.

Zsindely 1943 tavaszától kereskedelmi és közlekedésügyi miniszterként szolgált a kormányt, melynek miniszterelnökéről lesújtó képet festett („kicsinyes, hiú, gyáva, hazug és határozatlan.” 478.) Bár Teleki híve volt, mégis sokkal jobb bizonyítványt állított ki Bárdossyról, mint Kállayról, holott Teleki külpolitikai törekvéseinek utódjaként Kállayt szokás említeni. Ezért is különösen fájó, hogy éppen az 1942. márciusi kormányváltás tágabb időszakát taglaló részeket vágta ki szerzője a naplójából. Az mindenesetre így is nyilvánvaló, hogy bár Zsindely és Kállay kölcsönösen bizalmatlanok voltak egymás iránt, az államtitkár bizalmatlansága nemcsak a miniszterelnök által képviselt politikai irányvonalnak (jelesül a tervezett kiugrásnak), hanem legalább annyira a kormányfő habitusának is szólt. Mindez arra figyelmeztet, hogy a II. világháború alatti politikai viszonyok megértéséhez nem mindig elegendőek az olyan kényelmes kategóriák, mint a „németbarát”, „németellenes”, „angolszász orientációjú” stb. Zsindely humán értelmiségiként és mélyen vallásos reformátusként lenézte az ország ügyeit szerinte lókupec módjára intéző, kapkodó és műveletlen tiszaháti katolikus dzsentrit – ahogyan legalábbis ő maga,

a szintén nagy kedvvel vadászó tiszaháti „dzsentrisarj” láttatta földijét (talán kis-sé saját szépirodalmi olvasmányai rabjaként). Mindeközben ugyanő tisztelettel és elismerően írt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterről, a miniszterelnök legfontosabb támaszáról.

Zsindely „közeli ismerősei, bizalmas barátai között” (8.) találjuk Illyés Gyulát, Kodolányi Jánost, Németh Lászlót és Tamási Áront is, miközben a patológikus antiszemitizmus technokrata közszolgáját, Endre Lászlót és a németek kiszolgálásában verhetetlen Bakó Lászlót „Lacinak”, az imrédysta Rajniss Ferencet „Ferinek”, a Darányi-kabinetől Szálasiig minden kormányfőt (de leginkább a németeket) kiszolgáló Reményi-Schneller Lajost pedig „Louis”-nak becézte. A kötet szerkesztő szerint a németbarát szélsőjobboldallal való bizalmas kapcsolattartásra Zsindelynek „személyes megbízása” (16.) volt – ám sajnos nem derül ki a kötetből, hogy ki volt a megbízó és miben érhető tetten a megbízatás. A naplóból inkább az derül ki, hogy „torkig vannak Kállayval ők is” (342.), mint ahogyan a miniszterelnökségi államtitkár is a miniszterelnökével. Ebbe az abszurd miliőbe belefért, hogy Bárdossy „goromba üzenetét” (342.) örömmel továbbítsa a miniszterelnöknek Zsindely, aki szívesen vacsorázott Kállay elődjével, holott az egyáltalán nem rejtette véka alá rossz véleményét a kormányfőről. Kereskedelmi miniszteri kinevezése után pedig rögvest levizitelt Bárdossynál, „amíg Kállay nincs itthon [...] Őszintén és bizalmasan beszéltünk” (360.) – tette hozzá. 1943. május elején egyenesen arról írt, hogy „Kállaynak mennie kéne, s helyébe olyasvalakinek jönnie, aki a németekkel való veszedelmesen megromlott viszonyunknak a javítását legalább megkísérelheti.” (380.) Nem valamiféle elfogult németbarátság vezette e helyütt tollát. Zsindely – legitim – érve szerint „az ország megszállását” túl nagy kockázatvállalással „ki-provokálni nem szabad” (418.), ezért szükséges a németekkel jobb viszonyt ápolni. Ráadásul már 1942 elején úgy vélte, „akár a német, akár az angol győz, a háború végén nekünk külön háborúnk lesz majd a szomszédainkkal, s a puszkaporunkat erre az időre kell tartogatnunk.” (187.)

A korszak politikai napirendjét tekintve nem meglepő, hogy Zsindely visszatérő témája a zsidókérdés és a „zsidóvagyon” sorsa. Plebejus dühvel ítélte el az országgyűlés felsőházát, ahol a honatyák a „zsidó félvérek házasodását” szabályozó törvényjavaslat ellen szólaltak fel, vagyis a „nemzet felfogásával szembehe-lyezkedtek.” (112.) A napló arról is tanúskodik, hogy 1942-ben nem volt kétséges a magyar minisztertanács előtt: a németek legyilkolják az átvett munkaképtelen „zsidókat”. „Agyonlövök az asszonyokat és gyerekeket is, ha ilyet küldenénk. Végül persze a munkaképes férfiakat is agyonlőnék minden bizonnyal, ha már munkaképtelenné dolgoztatták őket”. (193.) – tette hozzá a lényegét illetően pontosan. Zsindely mindezek ellenére utólag is helyeselte a deportálásokat, csupán az előforduló „kegyetlenkedések” miatt szégyenkezett. Szerinte a zsidókérdés „alapos megoldása” „csak a zsidók kiszállításával lehetséges, bár tisztában vagyok vele, hogy ez magában véve is radikális és irgalmatlan eszköz” (555.) – fogalmazott 1944.

július 18-án. S bár egyáltalán nem szimpatizált a hungaristákkal, a „nyilas párt lelkes ifjaival” (616.) kapcsolatban Szálasi hatalomra jutása után illúziókat kergetett, a tömeges kivégzésekről szóló beszámolókat pedig „rémhíreknek” (636.) nevezte. „[...] ha minden éjszakai puskalövés egy-egy zsidó halálát jelentené, akkor már réges-régen nem lenne zsidó Budapesten” – élcelődött, felesége embermentő tevékenysége miatt is nehezen érthető módon.

Az elcsépelet bölcsesség, miszerint minden sikeres férfi mögött egy erős nő áll, Zsindelyék esetében mintha fordítva lett volna. A korábbi kutatások legalábbis – mint Szekér Nóra rámutat – nem a miniszterre, hanem kosztümtervezőként, filmrendezőként, majd református nőszövetségi elnökként is közismert feleségére irányultak, akinek férje saját hivatali pályájával csupán „fontos háttérsegítségét” (23.) nyújtott. Tény: Tüdös Klára önálló, modern nő volt. Megesett, hogy amikor férje késő este hazatért a minisztertanácsról, szíve választottja éppen két férfival – jelesül Tamási Áronnal és Németh Lászlóval – vacsorázott ebédlőjükben, ami bajosan egyeztethető össze a „neobarokk” Horthy-korszak (talán többet hangoztatott, mint gyakorolt) paternalista családesháttérrel. Zsindelyék boldognak tűnő házassága egyenrangú felek kapcsolata volt, s mindkét fél karrierje a saját jogán érdekes. Tüdös Klaráé például azért is, mert ő szervezte meg a család Istenhegyi úti villájának átalakítását bombakárosultak, árvák és csecsemős anyák – köztük üldözöttek – menhelyévé a német megszállás idején. Bátorságát a Yad Vashem Intézet 2001-ben a Világ Igaza kitüntetéssel ismerte el. Az Istenhegyi úti túlélőközösségben Szakasits Árpád unokája együtt játszhatott báró Atzél Ede gyermekeivel, s még házbizalmijuk is volt Apró Antalné („proletár Klári”) személyében, aki 1945 után segíthette viszont megmentőit. Zsindely Ferenc és Tüdös Klára együtt patronálták és védtek a Györfly Kollégiumot is, jóllehet a miniszterelnökségi államtitkár már 1941-ben „igaztalanak” és „kiegyensúlyozatlannak” tartott minden embert, „aki a mélyből a magasba kerül”. (138.) Az utóbb bal felé „tolódott” népi kollégistákat „konok, alamuszi, ravasz egy társaságnak” (479.) nevezte 1944 februárjában, s véleménye még rosszabb lett az új világ beköszöntével „gyenge fajsúlyú akarokocskák” (748.), miközben a középosztályról szintén megvetően írt „rothadt és megérett a pusztulásra”. (733.)

Különösen értékesek a naplóban felskiccelt politikusportrék, melyek nem arról tanúskodnak, hogy a naplóíró esetlenül bolyongott volna a politika dzsungelében. Zsindely epés kritikus volt, kellő hiúsággal felvértezve („az én nyugodt idegzetem híres és közbeszéd tárgya”, 335.). Horthy Miklóst nemcsak tisztelte, de – sok politikustársához hasonlóan, a tudatosan épített Horthy-kultusz szellemében – az állam legfontosabb tartópilléréként tekintett a kormányzóra, miközben naplójában teret engedhetett kritikái észrevételeinek is. „A Kormányzó Úr testileg bámulatosan fiatalos, de a gondolkodása előregedett: napról napra konokabb, s maradiabb” (85.) – írta 1941 májusában, majd bő egy évvel később szóvá tette, hogy a főméltóságú úr a világháborúban elesett orvosok emlékművének felavatása helyett

inkább lóversenyre ment. Ekkoriban már keményebben fogalmazott: „Egy 75 éves testileg friss, lelkileg szenilis aggastyán egyedül áll a kormányrúd mellett, makacs derűlátásában semmi bajról, vérszől tudomást venni nem akar, és egyre inkább belelovalja magát Isten választotta kivételes elhivatottságába” (226.) – fortyogott. 1945 tavaszán pedig „hitetlennek” (736.) nevezte egy álhír miatt elbúcsúztatott hitsorsosát, akiről egyébként még ekkoriban is tisztelettel beszélt társaságban. Zsindely éles szemmel látta meg 1941 szeptemberében azt is, hogy Sztójay Döme berlini magyar követ „nem a magyar kormány érdekét képviseli Berlinben, hanem Berlin óhajait Budapesten.” (133.)

Végezetül szólnunk kell a szerkesztő embert próbáló feladatáról is. Szekér Nóra alapos munkát végzett: közel ezerötyszáz magyarózó, értelmező és korrigáló lábjegyzettel, valamint informatív bevezető tanulmánnyal látta el a több mint hét-száz oldalas naplót. Munkája során nem csupán a vonatkozó (lehetőleg legfrissebb) szakirodalmat használta fel, hanem levéltári anyagokat is mozgósított. Pársoros jegyzetekben nyilván nem lehet máig ható vitakérdéseket eldönteni – szerencsére a szerkesztő erre nem is tett kísérletet. Szükségszerűen tömör, könnyen érthető, mégis árnyalt megfogalmazásai kellő mértékben segítik az olvasót. Természetesen egy ilyen terjedelmű szöveget nem lehet hibák és elütések nélkül gondolni, ezek száma azonban csekély. Hogy néhányat említsünk: a *Magyarság* szerkesztése nem Milotay István 1934-es kiválása után került Hubay Kálmán kezébe, hanem négy évvel később, Pethő Sándor távozását követően (62.); Szvatkó Pál híres cikke (*A feltétlen megadás elve*) nem az *Esti Magyarságban* jelent meg (501.), hanem az *Esti Magyarországb*an; a Bárczy István elleni merényletkísérlet során nem alakult ki „tűzharc” (551.); ifjabb Horthy Miklóst nem Otto Skorzeny, hanem Wilhelm Höttl „szervezésében” (600.) csalták törbe a németek; Szögi Géza nem volt a „Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője”. (610.) Az Atzél Edére vonatkozó, vélhetően az Atzél családtól származó információk esetében pedig elkélt volna némileg több forráskritika.⁸

Az efféle apróságok és a korábban jelzett naplóértelmezési észrevételek azonban semmit sem vonnak le a grandiózus munka értékéből. A kommunizmus keményebb éveiben madáretetőbe rejtett, majd bölcsen Sárospatakon elhelyezett, immáron bárki által hozzáférhető négy határidőnapló szövege igazi kincs. Plasztikus lenyomata egy éppen letűnő korszaknak, az abból felsejlő új éranak és a kettő közti (nem éppen békés) átmenetnek.

⁸ „Nyílt parancs” (681) alapján senkit nem lehetett agyonlőni; az ilyen jellegű igazolások éppen a szabad mozgást biztosították a parancsban megnevezett személy számára. Atzél Ede nem a „Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága megbízásából” (743.) ment át 1944. december 3-án az oroszokhoz. Megbízója a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége volt.